

Karin Anema

De dood in
verschillende
culturen

KRAAIENMARS

scriptum

Karin Anema onderzoekt hoe mensen in verschillende culturen met de dood omgaan. Het ene moment verwondert ze zich ver weg, dan weer dichtbij. Tegelijkertijd weet ze de gesloten uitvaartbranche bloot te leggen. Met spannende paradoxen tussen intens verdriet, conflicten, humor en schoonheid.

Steeds weer gaat zij op zoek naar het verhaal achter wat ze waarneemt. Lichtvoetig loodst ze de lezer langs de kleurrijke afscheidswereld van onder anderen Nederlanders, Ghanezen, Afro-Surinamers, Mexicanen, Sinti en Hindoestanen en langs het werk van onder meer een grafdelver, een schouwarts, een balsemer en een Oscar-winnende filmmaker. Grote thema's verteld in schrijnend mooie details. Persoonlijke ervaringen weeft ze er soepel doorheen. Met open blik doorbreekt ze het taboe rondom de dood en laat ze op een sierlijke manier de complexe zielenroerselen zien die het sterven wereldwijd teweegbrengt.

Kraaienmars is een verrassend, spannend en indringend boek over de betekenis en vergankelijkheid van het leven.

Karin Anema (1955) is schrijfster en journaliste. Met groot inlevingsvermogen en met oog voor sprekende details verdiept zij zich vooral in gesloten culturen.

Van haar verschenen onder meer *De groeten aan de koningin*, *Mexicaanse sneeuw*, *De laatste grens*, *Vandaag koop ik alle kleuren*, *Boegwater* en *De wet van de stilte*. Een aantal van haar boeken werd genomineerd en vertaald.

Perscitaat: Anema is goed gedocumenteerd en heeft lef.

WWW.SCRIPTUM.NL
WWW.KARINANEMA.COM

KRAAIENMARS

Karin Anema

KRAAIENMARS

De dood in
verschillende
culturen

SCRIPTUM

*Aan al diegenen, waar ook ter wereld,
oud of jong, seculier of religieus,
die nieuwsgierig zijn naar
afscheidsrituelen dichtbij
en ver weg*

Copyright © 2024 Karin Anema
www.karinanema.com

Fotografie Karin Anema
Fotografie auteursfoto Charlotte van der Kooij

Vormgeving cover en binnenwerk www.igraph.be

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any other means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any other information storage and retrieval system, without permission from the publisher.

ISBN 978 94 6319 XXX
NUR 320 – Literaire non-fictie

WWW.SCRIPTUM.NL

INHOUD

1	Niet meer dan een emmer	7
2	Een rebelse priester	24
3	Een eigen arena op St. Barbara	28
4	Op dienbladhoogte	44
5	De ziel van alle kanten	54
6	Opzienbarend	60
7	Grafzerken met lekkernijen	69
8	Kiran schippert tussen tradities	76
9	Staatsieervoer	88
10	Op zoek naar het beste feest	96
11	Er staat veel op het spel	112
12	Het stadion tussen leven en dood	120
13	De dode als eeuwige zomergast	126
14	Katten en criminelen op de begraafplaats	140
15	Lama's als tuinman	161
16	Liefhebben van de botten	165
17	Al knippend nalatenschap opbouwen	170
18	De willekeurige werkelijkheid	177
19	Uiterst intiem	184
20	Een leger doden achter zich aan	191
21	Spoorloper op het strand	200
22	Innig contact tussen levende en dode	206
23	Spiritueel sensitief afleggen	211
24	Broeders en Zusters	215
25	Pur' blaka	223
26	Paradoxen	227
27	Zo lang mogelijk leven	234
28	Leven en dood binnen	245
29	Schoonheid in de dood	254
	Dankwoord	269

1

NIET MEER DAN EEN EMMER

DE EERSTE ZINNEN op de vergeelde bladzijden – ‘Het hier volgend verhaal van de levende mummie is zoo wonderbaarlijk, dat het jullie moeite zal kosten alles te gelooven...’ – schieten me weer te binnen als ik op mijn 67ste op een lege maag vroeg in de morgen naar begraafplaats Oud Eik en Duinen in Den Haag fiets op weg naar mijn afspraak met grafdelver Erasmus. De herinnering voert me terug naar mijn kindertijd. Ik weet nog hoe ik het glazen schuifdeurtje van het theekastje over de metalen rail openschoof, centimeter voor centimeter om geen lawaai te maken. Het logeerbed – een veldbed – stond naast het bruine kastje waarin de kopjes vervangen waren door boeken. De geur van ouderdom dreef naar buiten. Beneden in de woonkamer de stemmen van opa en oma. Het was kerstvakantie en mijn tweelingzusje en ik logeerden bij hen. Na bedtijd mochten we niet meer lezen. Mijn vinger kreeg de linnen rug van het boek te pakken en tussen duim en wijsvinger trok ik het van de plank. Mijn zusje knipte de bolle Artas zaklamp aan. Liggend in bed, naast elkaar, keken we als achtjarigen eerst naar het omslag: de zwierige Art Nouveau-letters *De levende mummie* en de tekening van een jongen die een groot pakket over zijn schouder droeg. We lazen het verhaal, keer op keer. Iets dat dood was, kon na zoveel jaren ook weer tot leven komen en vervolgens weer doodgaan.

Dat is bijna zestig jaar geleden. Het heden dringt weer tot me door.

Ik heb alleen een kop thee gedronken, bang dat ik misschien zal gaan overgeven. Het jurkje dat ik draag, moet in de was, maar straks na mijn bezoek aan de begraafplaats zal het toch gewassen moeten worden. Mijn vriend heb ik niet gezegd wat ik ga doen. Een moment houdt het me bezig waarom niet. Doorgaans deel ik gemakkelijk mijn onderzoeksfase met gezin en vrienden. Is het omdat hij het onderwerp verafschuwt? Of omdat hij het afdoet met ‘je tegenwoordige hobby’? ‘Je fobie,’ noemde hij het een andere keer.

Het hek van de begraafplaats staat open, ik rijd er door en parkeer mijn fiets. Pas nu ben ik totaal ergens anders. Op tien minuten fietsafstand van mijn huis en ik ben er nog nooit geweest. Zoals de meesten, zei beheerder/grafdelver Erasmus Laurentius met wie ik eerder een rondje over het de begraafplaats heb gelopen. ‘Zelfs niet omwonenden. De dood wordt weggestopt. Er rust nog steeds een taboe op. Al worden uitvaarten iets persoonlijker en opener. In de jaren zestig en zeventig gingen kinderen niet mee naar kerkhoven. Lange tijd waren het afgesloten terreinen.’

Ook ik mijd van jongs af aan begraafplaatsen. Tot de dag van vandaag waren die voor mij een soort vesting, met hagen en bomen, met rijen putten en nog meer putten, het geheel afgesloten als een gevangenis. Ooit ving ik een gesprek tussen mijn ouders op om te verhuizen naar een pastoriewoning in een dorp tegenover het kerkhof. Ze wisselden van gedachten over het deprimerende uitzicht op grafzerken. Argwanend hield ik hen in de gaten of de verhuizing een idee of een plan was.

Nu lever ik me over aan het park. Vogels kwinkeleren, een eekhoorn schiet een boom in, het vroege ochtendlicht werpt lange schaduwen van zerken en monumentale bomen over het gras. Een vos sluipt weg. De fraai begroeide begraafplaats is niet aangelegd op basis van een ontwerp: ze is zo gegroeid.

Ik loop langs de ruïne van een kerk uit 1247 die in 1580 afgebroken is en getuigt van de ouderdom van de begraafplaats. Net als de versuikerde marmeren grafzerken en beelden. Het is niet alleen oud, maar ook groot, met 22.000 graven, waaronder zo’n honderd schrijvers zoals Voskuil,

Bordewijk, Ter Braak en Couperus. Van al die graven zijn er 8000 vrij. Want net als elders in Nederland is er leegloop. In Den Haag kiest driekwart van de mensen voor cremieren. Een geel stickertje in de hoek van de grafstenen geeft aan dat die onderhouden moeten worden. De andere zouden geruimd kunnen worden, maar blijven in stand zolang er geen vraag naar is. Zo vermijd je een kerkhof dat eruit ziet als een kam met gebroken tanden en het scheelt dubbel werk. Erasmus en ik waren onze ronde begonnen in de werkplaats. Daar stond een container volgeladen met brokstukken grafstenen, klaar om vermalen te worden om bij wegeaanleg te gebruiken. Voortaan rijd ik toch anders over de A12 nu ik weet dat er scherven grafzerken onder liggen. Overigens kun je tegenwoordig een opgedoekte grafzerk ook hergebruiken door die te laten afslijpen en opnieuw te laten beletteren.

In een hoekje van de werkplaats stond een rij archiefboeken, van 1612 tot en met 1995. Dikke schriften, keurig met vulpen in een klassiek schuin handschrift bijgehouden. Vanaf 1900 gaven vaders hun dode kinderen in een kistje bij het kerkhof af, er was geen ceremonie, niets. Maar die lijkjes zijn wel gearchiveerd. Zo kunnen nabestaanden alsnog te weten komen waar hun broertje of zusje ooit in een grafje heeft gelegen.

Daarna waren we naar buiten gelopen, we kwamen langs grafkelders, een urnenmuur, minigrafjes voor het begraven van een urn – desgewenst met kat of hond – en graven voor foetussen van 24 weken. Veel grafzerken zijn van hardsteen uit België en Ierland. Hier, in de zoute zeelucht, slijten ze; de stenen scheuren en worden poreus.

We waren een moment gestopt bij de drie moslimvelden. Op het oudste deel uit 1979 liggen de graven in verschillende richtingen. Al bij de ingang van de begraafplaats ruzieden de mannen waar Mekka precies lag, volgens Erasmus. Ik herinner me de gebedskleedjes met ingebouwd kompas in de straten van Parijs. Maar misschien bestonden er in de jaren zeventig nog geen reisversies. Op de latere velden ligt iedereen keurig met het hoofd naar Mekka gericht.

De leegloop van kerkhoven treft niet de moslimvelden: de graven zijn uitverkocht. Onder meer omdat het eenpersoonsgraven zijn en niet driepersoons zoals elders op de begraafplaats. Bovendien reserveerden

families – na de eerste begraven te hebben – meteen een rijtje plekken voor hun kinderen. Door plaatsgebrek is Erasmus daarmee opgehouden.

Op de moslimvelden zijn geen liggende grafstenen, alleen een rand markeert het graf als de lijst om een schilderij. Wel zijn er staande grafstenen met Arabische teksten, foto's en het symbool van de islam, een maan en een vijfpuntige ster. Althans op de algemene moslimvelden. Daarentegen zijn er op het moskeeveld geen foto's en teksten te vinden, alleen naam, geboorte- en sterfdatum, en de eretitel *hadji* die aangeeft dat hij/zij naar Mekka is geweest. Hier liggen de betalende moskeeleden. Het is de moskee die de begrafenis regelt, ook de rekening gaat naar hen.

Onlangs heb ik Bud, een oude vriend uit Suriname opgezocht, die zijn moslimvader had begraven. Hij benadrukte dat een uitvaart bij moslims op verschillende manieren gebeurt. Bij zijn vader was het afscheid in het mortuarium, waar hij en zijn broers de bewassing hebben gedaan: degene die het dichtst bij de dode heeft gestaan doet het middenstuk. Lichaamsopeningen stoppen ze niet op; die moeten juist vrij blijven. Door massage hebben ze de darmen uitgeperst en met water schoon- gespoeld. Een dode moet schoon vertrekken. Daarna hebben ze gezegend water over hem gesprenkeld en hem in een lendendoek gekleed. Vervolgens hebben ze hem in een doek gewikkeld en in een kist gelegd. Daarna kwam het bezoek met drie klopjes op de deur binnen om de geest van de overledene niet te laten schrikken. Er waren geen toespraken, evenmin was er muziek.

Vrouwen, die vroeger als hysterisch werden gezien bij een graf of zich er in dreigden te werpen, worden niet altijd meer weggehouden, maar staan op afstand als de mannen het allerlaatste gebed zeggen en de kist in het graf laten zakken. Nadat de kist met aarde is toegedekt mogen de vrouwen komen.

Mijn gedachten verschuiven weer naar mijn wandeling met Erasmus. Moslims, gewikkeld in een doek, liggen dieper dan niet-moslims, want binnen 40 dagen komen twee engelen de dode ondervragen. Bij hun komst moet de dode rechtop kunnen gaan zitten om zeven vragen te beantwoorden. Vervolgens is hij of zij rein en kan naar het paradijs. Het graf bestaat uit een houten of betonnen bak waar de nabestaanden houten

latten of betonnen banden (een soort stoep-opsluitranden, zo'n 30 kilo per stuk) over leggen om het graf af te sluiten.

Op Oud Eik en Duinen liggen nauwelijks Turken en Marokkanen begraven; het merendeel kiest voor repatriëring. Net als Mustafa (61) en Mehmet (56), steenhouwers van grafstenen en grafmonumenten, die kind aan huis zijn op de begraafplaatsen in de regio Den Haag, en die ik eerder in hun werkplaats op een bedrijventerrein in Den Haag heb opgezocht. Beiden rondbuikig, kaal en vriendelijk, in werkmanskleren, de een met een verzorgd baardje en snor, de ander geschoren. Na 45 jaar in de Nederlandse uitvaartbranche te hebben gewerkt, zei Mustafa: 'Waarom in Nederland begraven? We hebben een familiegraf in Gaziantep in het oosten van Turkije. Daar willen we naartoe. Niet in een kist, alleen in katoen. Je komt vanuit de aarde en zo ga je er ook weer in.' Zijn kinderen zouden het graf op hun vakantie kunnen bezoeken, maar belangrijk is dat niet. Ook al ben je heel populair of rijk geweest, na de dood is het klaar, zei Mehmet. Uitvaarten gebeuren in Turkije heel verschillend. Maar wat te allen tijde geldt, is dat het graf 40 dagen na de teraardebestelling goed moet blijven. Daarna mag het instorten.

Interessant, dacht ik terwijl ik naar de twee steenhouwers luisterde, mensen die zo lang uit hun land zijn weggeweest en onder meer de nieuwe taal hebben geleerd en in al die jaren meningen over hun religie of land zullen hebben gehoord, van mooi tot beoordelend, en hebben gewerkt voor zoveel andersdenkenden, dat bij de dood het Nederlandse vernislaagje van hen afvalt en de Turkse moslim in hen boven komt drijven en dat ze, eenmaal gestorven, naar hun oude thuis willen.

Hun eigen uitvaart? Beide steenhouwers zeiden beslist: 'Daar hebben we niets over te zeggen. De nabestaanden beslissen. Niet wijzelf. Stel, dat we gecremeerd zouden willen worden, dan zullen de nabestaanden dat nooit toelaten.'

Het is niet moeilijk om Erasmus te vinden, ik hoef alleen maar op het grommende geluid van een graafmachine af te gaan. Erasmus (49), een vlotte slanke man, met kuiltjes in zijn wangen en gekleed in werkbroek, T-shirt en handschoenen, klautert uit het gele gevaarte en begroet me samen met zijn collega Leslie (52). Beiden delven niet alleen graven,

maar doen ook het onderhoud en draaien diensten waarbij ze voor de begrafenisstoet uitlopen.

Hij klimt weer in de machine en gaat door met het opgraven van een lichaam dat al bijna 100 jaar in zijn graf onder een taxusboom ligt. In het afgelopen uur heeft hij met de graafmachine het zand uit de twee bovenste graven gehaald en in een bak gestort. Sinds de jaren zeventig werken grafdelvers niet meer met de hand. Alleen als ze er met de machine niet bij kunnen, graven ze met een schep. Altijd klaren ze de klus samen. De een schept en gooit zand omhoog, de ander brengt het naar een hoop. Delvers gaan niet lang mee, ze zijn dag in dag uit lichamelijk bezig, in weer en wind, stellen beiden vast.

De twee bovenste etages van het graf zijn al die jaren onbenut gebleven. De man op de benedenverdieping moet geruimd om plaats te maken voor een nieuw lichaam. De familie van het familiegraf ernaast heeft zijn graf erbij gekocht. De derde laag komt in zicht.

Erasmus klimt uit de graafmachine, springt in het graf en pakt een schop. De drie bekistingen zijn nu goed zichtbaar: ze passen in elkaar als Matroesjka poppetjes. Zonder bekisting zou het graf instorten. Leslie zegt dat het om een graf klasse 1 gaat. Per klasse is de steen iets kleiner. Wie meer geld te besteden heeft, kan in een kelder terecht.

Vroeger werd in vier lagen begraven, maar op begraafplaatsen met een hogere waterstand verteerde de onderste niet of nauwelijks. De wet op de lijkbezorging uit 1991 bepaalt dat er alleen nog in drie lagen begraven mag worden: 1.20 meter diep voor het eerste graf; 2.40 meter voor het tweede; en 3.90 diep voor het derde.

Behalve ruimingen als de grafrechten zijn verlopen, komt het opgraven van lijken regelmatig om andere redenen voor. Soms omdat een familie zich na een begrafenis bedenkt en alsnog een crematie wil. Soms wilde de overledene begraven worden, maar besluiten de kinderen achteraf anders. Soms laten nabestaanden hun dierbare meeverhuizen naar een nieuwe woonplaats. Soms wordt een overledene alsnog gereparatieerd. Dan heb je ook nog de juridische opgravingen waarbij een forensisch arts obductie doet.

In alle denkbare stadia komen ze de opgegraven lichamen tegen. Als een lijk na vele jaren intact blijkt te zijn, doen ze oliehandschoenen aan

en een wit pak, zoals forensisch artsen. Rijken werden vroeger in zinken of loden kisten begraven. Zink en lood betekent dat de kist hermetisch is afgesloten, waardoor lijken niet verteren. Het worden mummies. Dat is spannender dan zoals degene die ze nu aan het opgraven zijn, zegt Erasmus. Mummies kun je naast je neerzetten. Maar als je mummies naar een andere kelder brengt, zijn ze meteen weg.

Een mummie, zo broos als een blad uit een herbarium, en daarmee komt een beeld van vroeger naar boven, dat ik al zo lang vergeten was: de lijken van Wieuwerd die ik begin jaren zeventig bezocht toen er nog geen hordes toeristen op af kwamen. Ook al zijn die mummies niet zo beroemd als Toetanchamon of de in Italië gevonden holbewoner Ötzi of de ruim duizend mummies in de catacomben van Palermo, ze zijn uiteindelijk een toeristische attractie geworden. Stom toevallig werden ze in 1765 ontdekt. Onder meer Anna Maria van Schurman, de eerste vrouwelijke studente van Europa, zou hier liggen.

Leeuwarden den 9 Maart. Onlangs heeft men in het Dorp Wieuwerd een Lyk opgegraven, waar van men meend volkomen zeeker te zyn, dat dit het Lyk is van, de door haare geleerdheid beroemde, Anna Maria Schuurman, welke aldaar in den Jaare 1678 begraven is: Zeldzaam is het, dat het in deszelfs geheele gedaante is gevonden, konnende de leeden, gelyk als van een leevend Mensch verbogen worden, en zynde de Kleederen gelyk aan Klatergoud, welke aan zeeker klein Gewas, byna als Mosterzaat, waar van de Kist vol was, toegeschreeven wordt. Verscheide Geleerden, welke her bezigtigd hebben, getuigen eenparig, nooit iets diergelyks gezien te hebben.

– Leeuwarde Woensdagse Cour. No. 410 Den 13 Maart 1765

Na Anna Maria werden nog elf mummies in de grafkelder gevonden. De rijke landadel familie Walta had de grafkelder in 1609 laten bouwen als onderdeel van hun slot, waar een sekte (de labadisten) woonde. Na de ontdekking van de mummies, verdwenen er zes naar de universiteit in Franeker, die later als een ratjetoe in een kist terugbezorgd werden; één verdween voorgoed. In de tijd dat ik Wieuwerd bezocht, waren er dieren aan het plafond opgehangen om te testen of ook die zouden mummificeren. Alleen een vogel en een kat mummificeerden. Ik herinner me

vooral het verhaal: dat er vingers en tenen en zelfs een arm en hoofden van de mummies gestolen waren voordat de kisten afgedekt werden met glazen deksels. Was dat mythe of werkelijkheid? Wat vooral bij mij terugkomt, is de bedompte geur van ziekte bij het afdalen in die kelder, en het bed van zeewier waar de mummies op lagen.

Terwijl Erasmus doorschept, laat Leslie, een en al hulpvaardigheid, me foto's zien op zijn telefoon. Ondanks mijn weerzin, luister ik, want ik heb me voorgenomen om daar te blijven totdat ik het begrijp. Bij de beelden van schimmels, rode wormpjes, ribbenkasten met vlees, hulzen van vliegen en maden, denk ik vooral aan de grafdelvers, die hun werk dag in dag uit doen, voor de buitenwereld onzichtbaar, net als schoonmakers die 's nachts treinen en Intensive Cares schoonpoetsen. Bereidwillig informeert Leslie me verder. Lijkzakken werden met name in de jaren zeventig gebruikt. 'Dat was om lekken te voorkomen. Maar in zo'n zak komt geen zuurstof in. De vertering stopt. Dan haal je bij een ruiming een soort pop uit de grond.' Vanaf 2000 worden alleen nog biologisch afbreekbare hoezen gebruikt. 'In keldergraven komen soms gassen vrij, die je niet ruikt, maar waar je wel kortademig van wordt.' Daarom doorboren ze de kelderbakken en zetten ze tussen de graven pijpjes om te ventileren.

'Bij sommige ruimingën voelen de lijken, vooral degenen die in een zak of in de natte grond liggen, als zeep. Ze zijn wittig. Sponzig.' Ik moet moeite doen om het beeld van een als gelatine trillend lichaam kwijt te raken. Dat, denk ik, krijgen de grafdelvers allemaal voor de kiezen, zodat bezoekers op net aangeharkte begraafplaatsen een bloemetje kunnen leggen.

Leslie is bij een foto gekomen van een kapkist. 'Die gebruiken de kam-pers. En Chinezen. Kost veel geld.'

Onthouden, denk ik, de kampwagēnbewoners zijn ook een andere cultuur, die in de rode draad van mijn boek passen.

Ik huiver. Delven in het duister. Terwijl ik op zoek ben naar verwoordingen om alles rondom de dood beter te begrijpen, zal ik aldoende wel zien wat er komt. Het voor mij ondenkbare – aanwezig zijn bij een op-

graving – gebeurt nu onder mijn ogen. Bij onze eerdere ontmoeting heb ik Erasmus gevraagd of het mogelijk is om een ruiming met eigen ogen te zien. Ik ben onzeker over het waarom. Is het om dingen beter te begrijpen? Is het nieuwsgierigheid naar het ongrijpbare, het onbekende, het bijna abstracte? Probeert ik te checken of ik een ziel voel? Een ziel, het meest ongrijpbare en toch belangrijk?

Mijn kindertijd komt terug. Ik was een jaar of acht. Mijn tweelingzusje en ik liepen door de weilanden, bespikkeld met pinksterbloemen. In geruite rokjes en een windjack. Beurtelings droegen we de polsstok over de schouder. Zo hoog mogelijk zwaaiend sprongen we de ene na de andere sloot over. Bij de laatste sprong kwamen we op het Schapendijkje. Daar lag de meest populaire sloot om over te springen: aan beide zijden een perfect 45 graden talud van klei. Met daartussen grauwgelig stilstaand water, bedekt met algen. Erachter rezen de hoge bomen van de Noorderbegraafplaats op met geschoren hagen en rijen grijze grafstenen. Ik rook de dood. Mijn zusje stond klaar om te springen, net als andere kinderen die daar waren. De woorden ‘Niet doen! Dat is lijkenvocht’ verstomden in mijn mond, zoals je tijdens een nachtmerrie denkt te schreeuwen, maar geen geluid kunt maken. In die tijd wist ik nog niet of lijkenvocht al dan niet gevaarlijk was.

Iedereen sprong. Lachte. Ze sprongen over de drempel. De ene zijde behoorde toe aan de levenden, de andere zijde aan de doden. Hoe konden ze die lachend oversteken?

Zo dichtbij, en zo vreemd. Daar aan de overkant van het Schapendijkje, een onschuldige naam, lag het schimmenrijk, terwijl ik nog in het rijk van de levenden stond, twee werelden die samenvielen en toch oneindig ver van elkaar waren. Het woord dood hoorde thuis in het rijtje woorden als oorlog en vernietiging. De dood, de aartsvijand van de liefde.

Ik wil me niet laten afleiden door dit soort gedachten en neem mijn toevlucht tot communicatie. Zolang ik me op de ander richt, red ik het wel. Leslie werkt al 27 jaar als grafdelver en begon als zestienjarige in Delft. Als mensen naar zijn werk vragen, is de geijkte vraag: wat zie je dan?

Hij vindt het mooi werk. Hij doet het om mensen te helpen. ‘En het is altijd afwisselend, je weet nooit wat je vandaag krijgt. Een boze man aan

het hek die vindt dat een graf verwaarloosd is en vraagt of er wel onderhoud wordt gedaan. Of een moslim die moet worden begraven. En straks ga ik weer het groen in. Of moet de prullenbakken doen.' Nooit voelt hij iets als een ziel op de begraafplaats of bij ruimingen.

Zelf wil hij niet begraven worden, hij wil geen zand tussen zijn oren en geen drie kuub zand op zich krijgen. Hij wil in een betonnen bak, een kelder, met bodem en deksel. Zo'n betonnen bak gebruiken ook de moslims, al hebben die meestal geen bodem of gaten erin om één met de grond te worden.

Ondertussen schept Erasmus ferm, maar tegelijkertijd voorzichtig tastend door. Naast het graf zet Leslie de zwerfemmer alvast klaar. Dan stuit Erasmus op iets hard. De handvatten. Van een kist vind je alleen handvatten en knoppen terug. 'De tegenwoordige kisten van finer zijn al na twee maanden weg. Die voelen als een natte boterham en vallen uit elkaar,' zegt Erasmus. Op een enkel brokje vermolmd hout na, is er niets van deze oude eikenhouten kist over. Het past in een grote mannenhand.

Het begint iets muffter te ruiken. Een grondlucht, maar niet anders dan in de natuur. Het zand wordt donkerder, al is Erasmus nog niet bij het grondwater. Met de zijkant van zijn schep kapt hij een dikke wortel van de taxus naast het graf weg. Leslie: 'Vaak hebben plantenwortels er goed van gegeten.' Hij vertelt dat wetenschappers belangstelling hebben voor het melksap in de twijgen van de taxus om te gebruiken voor een medicijn tegen kanker. Taxus, herinner ik me, is een mysterieuze boom. Hij is heel giftig, maar blijft zelf duizenden jaren leven. Hij kan dood zaaien, maar is door haar levenskracht onsterfelijk.

Erasmus vist het koperen plaatje met het nummer van de dode uit de grond, klopt het zand eraf, en legt het in de emmer. Ik krijg de associatie met schatgraven. Met strandjuten.

Een rij gouden tanden, half bedekt met zand, blikkert in het zonlicht. Erasmus is bij de schedel gekomen. Kijk, zegt hij, het hoofd is opzij gevallen, maar de kaak steekt nog recht vooruit.

Hij tilt de schedel uit de kuil, legt 'm op de rand van het graf en schudt het zand eraf. Het bot is roestbruin. In kleigrond zijn de botten zwart. Ik huiver. Begraven worden in de natte klei – plaatsvervangend voel ik de klamme kou. Ik heb altijd gedacht dat een skelet wit was. Het skelet in de

biologieles, konijnenschedeltjes, botten van vogels, afbeeldingen van schedels op kleding en vlaggen: allemaal wit. Maar pas in de zon worden botten wit.

‘Het was een jonge kerel,’ meldt Erasmus droogjes, ‘want hij heeft zijn gebit nog.’ Bij 90 procent van de opgravingen komen schedels met kunstgebitten tevoorschijn. Hij bukt weer, graaft verder, vist ribben uit het zand, stopt ze in de emmer. Het volgende bot – het spaakbeen – legt hij langs zijn eigen arm en zegt enigszins onder de indruk: het is een grote vent geweest. Er volgen vingerbotjes, het bekken, het schaambeentje, het dijbeen. Erasmus werkt van hoofd naar voeten, komt bij de voetbeentjes en legt die als laatste in de zwerfemmer. Dan klimt hij uit het graf en herschikt de botten, zodat de man in onderdelen, maar netjes gesorteerd en compleet, in de emmer ligt.

Ik ben verbaasd dat ik niets voel bij het zien van de restanten in de emmer.

‘Dat ben je dan,’ zegt Leslie. ‘De man heeft vroeger gewerkt, en er blijft niks van hem over. Dat hele lichaam past nu in een emmertje.’ Soms vind je helemaal niets, noch van de kist, noch van het lichaam. Soms zijn het drie emmers vol, vooral gevuld met polyester kleding. Katoen verteert, maar kleren van polyester blijven veel langer goed. Soms treffen ze bij het ruimen een persoon aan, die helemaal weg is, maar nog wel keurig in colbert en stropdas ligt. Ze kunnen dan het hele zaakje in colbert in één keer overhevelen. Panty’s blijven ook goed. ‘Dat is handig, want in een voet zitten wel 40 botjes en gewrichten. In die panty hebben we alles van de voet bij elkaar. Hoeven we niet naar een ontbrekend stukje te zoeken, want ik wil iemand zo compleet mogelijk opgraven.’

Zo compleet mogelijk. ‘Kijk,’ zei onlangs mijn zesjarige kleindochter tegen haar moeder die haar van school ophaalde, ‘ik heb een puzzel gevonden.’ Gehurkt zat ze bij een halfvergane merel die ze uit het gras had opgegraven. Trots liet ze haar moeder zien hoe ze de rechter- en linkervleugel op de goede plek had neergelegd en – gefascineerd door het mechanisme van botten – hoe wervels op elkaar pasten en konden

draaien. Ze wilde nog een ontbrekend stukje zoeken, zodat ze het skelet van de vogel compleet neer kon leggen.

Plotseling krijg ik een andere flashback. Ik was met Omar, een Afar-inheemse, in de woestijn in het noorden van Ethiopië, waar de oorsprong van de mensheid is getraceerd. Paleoantropologen hebben hier kruipend een gebied uitgeplozen, op zoek naar botfragmenten van voorouders. De grond waar het 3,2 miljoen jaar oude skelet van Lucy is gevonden, hebben ze naar de oever van de rivier gebracht om te zeven en als detectives uit te zoeken wat er met haar was gebeurd. Uiteindelijk is Lucy vrijwel compleet teruggevonden. De zeldzame keer dat het in het kale gruislandschap regent, kan het water alleen via geulen weglopen. Omdat die in een mum van tijd diep uitvreten, komen fossielen bloot te liggen. Ook Lucy is na een regenbui in zo'n geul gevonden. Toen Omar en ik daar liepen, lagen er dierenfossielen voor het oprapen. We puzzelden van de botten een olifant van heup tot knie bij elkaar en spreidden het bouwwerk op de grond uit.

Dat sprak toen tot mijn verbeelding, waarom zou het nu anders zijn?

Leslie verbluft me: uit ieder woord blijkt hoe vriendelijk en voorkomend hij zijn ervaringen met me deelt. Laatst moesten ze een vrouw opgraven omdat de familie een ketting terug wilde. Ze had tien jaar in het graf gelegen en er was niets met de dode gebeurd. Beetje bleek, maar de familie zou haar zo herkend hebben. In zo'n geval informeren ze de uitvaartondernemer, die de familie hoort in te lichten. Hem is ook een meisje bijgebleven, de dochter van een Haagsche dokter, die in de VS in 1908 gebalsemd was. Iedereen in de VS wordt verplicht gebalsemd. Je moet mooi blijven, ook in de dood. Vergaan hoort er niet bij. Vervolgens was ze in een koperen kist met de boot naar Nederland gebracht en hier in een mausoleum begraven. Ze kwamen het geheel intacte meisje tegen toen de bakstenen muren van het mausoleum op instorten stonden en ze de kisten die binnen lagen eruit moesten halen om in een grafkelder opnieuw te begraven.

Erasmus nodigt me uit een andere keer erbij te zijn als ze een graf gaan ruimen op het algemene grafveld. Daar liggen de lichamen maar tien

jaar en kom je allerlei troep tegen. Zeker degenen die in zakken zijn begraven. Dit was een voorproefje.

Ik zal daar sterke zenuwen voor moeten hebben, zeker als je niet goed weet wat je te wachten staat.

Bij voorkeur doet hij opgravingen met de familie erbij, zodat hij niet later beticht kan worden dat juwelen weg zijn. De meeste nabestaanden hebben een duidelijk beeld in hun hoofd van een opgraving: de grond wegscheppen, de kist eruit halen en het deksel openen. Maar dan blijkt het zand te zijn, geen kist meer, misschien alleen restjes, en saaie botten. Erasmus waarschuwt familie wel altijd dat je niet weet wat je tegenkomt.

‘Valt wel mee,’ zeggen de meesten na afloop.

Nu meneer in de emmer ligt, graaft hij met de machine een put in de bodem. Leslie geeft hem de volle emmer met de botten en de grijnzende schedel aan, Erasmus laat ze in het gat glijden, schuift het zand er weer over en maakt de grond op 3,50 meter diepte mooi vlak.

‘Hij heeft even mogen luchten,’ zegt Leslie. Het begraven van de geruimde persoon naar een verdieping beneden betekent dat een skelet ook na ruiming is terug te vinden. Het enige verschil is dat de overledene een nieuwe bewoner boven zich krijgt.

Gedrieën lopen we over de paden naar de werkplaats, waar Erasmus een verzameling heeft van alles wat na regenbuien bloot komt te liggen. Een bronzen handvat uit 1883. Een sleutelbeen, wervels, een teen. Een heupkop, horloges, een ondersteek, lp's, foto's, een urinaal, een pacemaker, kunstogen, kunstgebitten, knuffels. Een kunstbeen, een kunstarm. Soms is het een bijzondere vondst. Zoals een soort ring van bakeliet of porselein in de vorm van een speen, die hij in een bekken heeft gevonden. Het lijkt op een stop in de gootsteen, maar het is anticonceptie.

Jaren geleden kreeg hij het verzoek om een geamputeerd been alvast een graf te geven; de eigenaar voegde zich er tien jaar later bij. Een ander been heeft hij op de post naar Suriname moeten sturen, omdat de eigenaar op reis in Suriname overleed en daar werd begraven.

Na een stilte zegt Erasmus, die ook bij het team Bijzondere Uitvaarten zit: ‘Niemand wil doodgraver worden. Het is lastig om aan mensen te komen. Het werk vergt een combinatie van eigenschappen: je moet repre-

sentatief en respectvol kunnen zijn als je een dienst doet, en in weer en wind kunnen werken. Iemand die interessant loopt te doen en een pak aan wil trekken is niet geschikt.’

Dat brengt hem op zijn motivatie voor dit werk. Na het vwo, het leger en het Korps Mariniers, ontmoette hij zijn vrouw die net als hij als bijverdienste kistendrager was. Vroeger waren dat oudere heren, maar tegenwoordig zijn het ook studenten. Zijn vrouw moest niets van het leger hebben, dus besloot hij ander werk te zoeken. Hij is nu altijd buiten, in een stille, prachtige omgeving. Ook op vakantie doet hij begraafplaatsen aan. Stil en mooi. En meer verveerd dan de nette begraafplaatsen in Nederland. Hij bezoekt graag de catacomben in Parijs, waar je tussen de miljoenen knekels loopt.

De traditie van de Betsileo in de hooglanden van Madagaskar om hun doden van tijd tot tijd op te graven, zorgvuldig in nieuwe doeken te wikkelen, en vrolijk met hen te dansen en te eten en daarna weer terug te zetten, dat alles met de bedoeling dat nieuwkomers binnen de familie hun voorouders kunnen ontmoeten, dat herinneringen verteld worden, en dat je met de overledenen in gesprek blijft, vindt Erasmus mooi: zo blijven de doden onder ons.

Zij zien en horen veel van mensen in hun diepste verdriet, maar andersom is hun werk voor anderen grotendeels onzichtbaar. ‘Het is,’ zegt Leslie, ‘alsof je niet gewaardeerd wordt.’

Erasmus’ moeder vond het maar niets dat haar zoon grafdelver zou worden. Ze heeft lang in Japan gewoond en daar is het beroep van *nokanshi* – een begrafenisondernemer die lijken wast en aankleedt, en hen zo esthetisch mogelijk naar de volgende wereld brengt – het laagste van het laagste. De liefde en de aandacht waarmee een nokanshi werkt en tegelijkertijd outcast is, wordt ontroerend verbeeld in de film *Departures*.

In Ethiopië heb ik meegemaakt dat beroepen die met de dood te maken hebben een lage status hebben. Dat bleek toen ik de etnische groep Fuga ontmoette, die kadavers bij boeren moeten ophalen. Ze worden beschuldigd van het Boze Oog en worden niet als mens beschouwd. Ze moeten anderen dienen. Onbetaald. Verplicht.

Het omgekeerde zal ik ook nog tegenkomen: leden van aflegverenigingen in Suriname en in Nederland krijgen juist doorgaans respect en hebben status.

De dood heeft Erasmus altijd gefascineerd. Net als roest, vergankelijkheid, ruïnes, auto- en scheepswrakken. Het graven en wroeten zit er bij hem van jongs af aan in. Zijn vader was kunsthandelaar/archeoloog en ook Erasmus is lid van een archeologische club.

Het woord 'archeoloog' roept 'veenlijken' bij me op. Deze goed geconserveerde mummies zijn voor archeologen geweldig materiaal. Zoals de Man van Tollund, een in 1950 gevonden veenlijk in Denemarken, die voor onze jaartelling leefde. Deze mummie met stoppels op zijn kin, kijkt je vanuit de prehistorie recht in je gezicht aan. Hij spreekt tot de verbeelding en roept vragen op. Waarom vonden de Man van Tollund en sommige anderen in Noord-Europa hun laatste rustplaats in een veenmoeras en niet in een gangbaar hunebed of grafheuvel? Waren ze verstoten? Of verdronken?

Oud Eik en Duinen is dag en nacht open, zodat bezoekers te allen tijde een graf kunnen bezoeken. Een enkele keer is er een dakloze die een plekje zoekt. Wie een zwervend bestaan leidt, let nu eenmaal op plekken die hij als slaapplek kan gebruiken. Diefstal is een vervelender probleem. 'Bij een meisje dat zelfmoord had gepleegd lagen veel poppen op het graf,' zegt Erasmus. 'Er verdween zoveel in die tijd, dat we de poppen een zendertje hebben gegeven. Zo is de dief gevonden. Vlakbij, in Loosduinen. Hij had zijn huis en balkon vol staan met geroofde decoraties, bronzen en marmeren beelden, kandelaars en lantaarns. Van verschillende begraafplaatsen.' De man beweerde dat hij op de begraafplaatsen op zoek was naar geborgenheid en rust.

Leslie, die al vanaf zijn zestiende op begraafplaatsen werkt, is door de jaren heen veranderd. Het keerpunt was het ongeluk van zijn dochter, schoonzoon en twee kleinkinderen van één en vier jaar. Ze kwamen terug van hun vakantie op Tenerife. Kleinzoons appte bij aankomst op Schiphol: straks gaan we samen chips eten, opa. In de auto op weg naar huis werden

ze door een dronken voetballer, die 200 km per uur reed, van achteren vol aangerezen. De schedel van zijn kleinzoon werd verbrijzeld, de anderen gewond, behalve de baby. ‘De ene dag neem je het kind aan de hand mee, en ineens ben je het kwijt.’ Die klap heeft hem veranderd. Dat merkt hij als hij diensten draait. Voorheen dacht hij soms bij lange toespraken die uitliepen: schiet op, we hebben meer te doen. Nu denkt hij: doe maar rustig aan. Neem je tijd. Ook bij het graf. Neem je tijd. Je kunt het maar één keer doen. Gewoon omdat het in zijn eigen familie is gebeurd. Hij weet nu hoe het voelt. Hij adviseerde zijn dochter om haar kind in een keldertje te begraven. Want dan blijft het mooi intact, het droogt in. En geen zand er op. Precies zoals hij het voor zichzelf zou willen.

We laten de werkplaats achter ons en lopen naar de uitgang. Leslie wijst een uitbundig gedecoreerd graf aan. ‘Van een kamper. Onder het publiek waren mensen met bontmantels. En met een geurtje. Ik rook het van verre. Ga maar eens naar Sint Barbara.’

Ze laten me vier mausolea zien, want ook die is Oud Eik en Duinen rijk. Er is een klassieke uit 1900, die nog gebruikt wordt; en een paar waarvan de nabestaanden spoorloos zijn en waarvan de koperen deuren niet meer open kunnen of de scharnieren kapot zijn. Sommige mausolea zijn 50, 60 jaar niet open geweest. Door een raampje kijken we naar binnen: een rijtje kisten in een rek. In een holte in de muur broedt een koolmeesje, jaar in jaar uit.

De rest van de dag is Erasmus bezig met grafverkoop; steeds meer mensen willen van tevoren een plek uitzoeken. De meesten willen bij een boom liggen – een boom staat voor leven en voor romantiek. Als ze bedenken dat een boom ook rommel geeft, kiezen ze soms voor een plekje in de zon.

Over zijn eigen dood en uitvaart, heeft Erasmus geen idee, het boeit hem niet. Hij staat rustig tegenover de dood.

We staan bij het hek. ‘Als ik aan het eind van de dag de begraafplaats uitloop,’ zegt Erasmus, ‘heb ik het gevoel dat ik weer in de levende wereld kom en midden in het leven sta. Hier ben ik een dienaar van de dood. Een vuilnisman van het leven. Een soort vleesverwerker. Ik ben altijd aan het wegwerken.’

Wegwerken, denk ik, dat woord gebruikte mijn moeder vaak. De post wegwerken, de kranten wegwerken, telefoontjes wegwerken, te lang hangend bezoek wegwerken.

Van een ziel voelt Erasmus niets. Maar zijn kleren blijven hier, waar een wasmachine is. Zijn vrouw ruikt het als hij geruimd heeft. De geur van een vochtige, muffe dweil.

Opgeruimd fiets ik terug naar huis. Bij nader inzien had ik best kunnen ontbijten en snuivend aan mijn jurkje hoeft dat niet eens in de was, al doe ik dat voor de zekerheid wel.